

Milan Mihaljević
Staroslavenski institut
Demetrova 11, HR-10000 Zagreb
mihalj@stin.hr

LESIK II. BERAMSKOG BREVIJARA U USPOREDBI S RJEČNIKOM CRKVENOSLAVENSKOGA JEZIKA HRVATSKE REDAKCIJE

U članku se popis rječničkih natuknica dobiven digitalizacijom prvog dijela II. beramskog brevijara uspoređuje s prva dva sveska Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. Posebna se pozornost posvećuje leksemima kojih nema u Rječniku kao i onima koji su u njemu zastupljeni ograničenim (vrlo malim) brojem primjera. Usporedba je zanimljiva iz nekoliko razloga. Budući da ekscerpcija rječničke građe nije bila iscrpna, nego selektivna, ona je svojevrstan pokazatelj reprezentativnosti Rječnika. S druge strane, to je i pokazatelj u kojoj mjeri uključivanje novih spomenika obogaćuje rječničku građu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i kolika je potreba da se nakon završetka Rječnika pristupi izradi njegovih dopuna.

1. Uvod

Drugi beramski (ljublanski) brevijar hrvatskoglagoljski je rukopis iz 15. st. koji se čuva u NUK u Ljubljani pod signaturom Ms 163.¹ Budući da se upotrebljavao u Bermu u Istri, zovemo ga beramskim, iako se ranije češće, po mjestu čuvanja, zvao ljubljanskim. Sastoji se od dva dijela. Prva knjiga (264 folija) sadrži *Proprium de tempore*, a druga (176 folija) *Proprium Sanctorum*. Brevijar je predmet istraživanja Znanstvenog centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo koji, osim suradnika Staroslavenskog instituta iz Zagreba, okuplja i stručnjake s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,

¹ Ranije mu je signatura bila: C 163 a/2. Opisali su ga Vajs 1910:XVI–XX i Milčetić 1911:65–69.

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Teološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Instituta za povijest umjetnosti iz Zagreba, Sveučilišta u Zadru i Državnog arhiva u Pazinu, kao i vanjske suradnike iz Instituta za slavistiku Bečkog sveučilišta, Slavističkog instituta Češke akademije znanosti u Pragu te Fakulteta za slavistiku Sofijskog sveučilišta Sv. Kliment Ohridski. Rukopis se istražuje jezično, tekstološki, književnoteorijski, paleografski, liturgički i povijesnoumjetnički (iluminacija) te se prikupljaju svi povijesni podatci o njema i srednjovjekovnom Bermu koji se mogu naći u izvorima i literaturi. Svi podatci unose se u različite baze podataka prema posebnom programu koji je izradio član Staroslavenskog instituta dipl. ing. Antonio Magdić. Baze će biti javno dostupne za pretraživanje po završetku projekta. Dosad je, između ostaloga, završena latinična transliteracija i gramatičko označivanje teksta. Program na temelju transliteriranog teksta automatski generira rječnik svih pojava kao i rječnik natuknica pod koje su pojavnice svrstane.

U članku će se popis rječničkih natuknica dobiven digitalizacijom prvog dijela *II. beramskog (ljubljskog) brevijara* usporediti s prva dva sveska *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*.² Posebna će pozornost biti posvećena leksemima kojih nema u *Rječniku* kao i onima koji su u njemu zastupljeni ograničenim (vrlo malim) brojem primjera. Usporedba je zanimljiva iz nekoliko razloga. Budući da ekscerpcija rječničke građe i odabir riječi koje će biti uključene u obradu nisu bili iscrpni, nego selektivni,³ usporedba može biti i svojevrsan pokazatelj reprezentativnosti *Rječnika*. S druge strane, ona će pokazati i u kojoj mjeri uključivanje novih spomenika obogaćuje rječničku građu hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika te kolika je potreba da se nakon završetka *Rječnika* pristupi izradi njegovih dopuna.

² Treba upozoriti da su natuknice u bazi podataka djelomice različite od onih u *Rječniku* jer nisu oblikovane prema kompromisnim načelima normalizacije pravopisa utvrđenim u *Rječnik 2000:VIII–X*, nego prema rezultatima istraživanja iznesenim u Gadžijeva i dr. 2014. (Usp. osobito odjeljak 7.7. u poglavlju *Pismo i fonemski sustav* na str. 67–70.) Riječ je ponajprije o normalizaciji poluglasa u natuknici. Znak *ѵ* bilježi se uvijek na kraju riječi koja završava suglasnikom, iza slogotvornih *r* i *l* te ispred slova *ѣ* (*ě*) kao oznaka da se ono treba čitati kao [ja], npr. u riječima: *дѣкъ*, *hrbstѣninъ*, *тѣѣнъ*, *обѣѣвити* i sl. Slabi su *jerovi*, kao i u *Rječniku*, ispušteni, a primarno i sekundarno jaki pretvoreni u *a*, za razliku od *Rječnika* gdje se primarni bilježe znakom *ѵ*, a sekundarni *apostrofo* (*'*). To znači da rječničke natuknice kao što su *дѣнъ*, *добрѵ*, *дѣбрѵ*, *вед'ръ* i *дѣговѣѣнъ* u bazi imaju oblik *данъ*, *dobarъ*, *dabarъ*, *vedarъ* i *дѣговѣѣанъ*.

³ O sastavu rječničkoga korpusa i načinu njegove ekscerpcije i obrade, osim u uvodnim poglavljima prvog sveska *Rječnika*, usp. također Nazor 1996. i 2008., a o naravi i obilježjima korpusa vidi i Vukoja 2012.

2. Riječi kojih nema u Rječniku

Prva dva sveska Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije sadrže ukupno 4124 natuknice, ne računajući uputnice. Od toga 2073 čine prvi, a 2051 natuknica drugi svezak. U prvom dijelu II. beramskog brevijara pojavljuje se samo 47 riječi kojih nema u prva dva sveska Rječnika: *abgatai*, *abnerovъ*, *adoniaevъ*, *agviliniê*, *apolonievъ*, *askalonskъ*, *beliêlovъ*, *besemrvtъ* adj., *bezlobъ* adj., *bisasinanъ*, *blagoreçi*, *bratolûbivo*, *veniêminskъ*, *vinostъ*, *vlastiti*, *vlačati*, *vložnica*, *vlênie*, *vlêniti*, *vpeçi*, *vpomoçi*, *vporanie*, *vrêdovati*, *vspôçitati*, *vstraziti*, *vsorvhanъ*, *vzbirati*, *vzgladati*, *vzmož(a)stvo*, *vznati*, *vznašanie*, *vzviti*, *glušati*, *dekalitra*, *doizbitakъ*, *dolie*, *dosuda*, *dovolati*, *elikstarъ*, *eliudovъ*, *žežinъ*, *žitkostъ*, *žlahta*, *žrêbati*, *žrêblenie*, *zagruženie*, *zaznamenie*. Kako je vidljivo iz navedenog popisa, među njima je devetnaest imenica,⁴ petnaest glagola, dvanaest pridjeva⁵ i jedan prilog.

Treba istaknuti da za većinu navedenih riječi u Rječniku postoje "srodnici" od istoga korijena. Tako su primjerice za pridjeve *abnerovъ*, *adoniaevъ* i *askalonskъ* potvrđena imena od kojih su izvedeni *abnerъ*, *adonai* i *askalonъ*; za pridjev *veniêminskъ* i ime *veniêminъ* i pridjev *veniêminovъ*; za pridjeve *beliêlovъ* i *besemrvtъ* pridjevi *beliêlъ* i *besemrvtъnъ*; za *bisasinanъ* imenica *bis'sinъ/visinъ*, za prilog *bratolûbivo* pridjev *bratolûbivъ*; za imenice *zagruženie* i *zaznamenie* glagoli *zagruziti* i *zaznamenati* itd.

3. Riječi s malim brojem potvrda u Rječniku

Više je od tristo riječi koje su potvrđene u II. beramskom brevijaru, a koje u Rječniku imaju mali broj potvrda i označene su kao *Exh.*⁶ Među njima je dvadeset i osam riječi koje su u Rječniku jednokratnice (imaju samo jednu potvrdu): *aploisъ*, *velikoumanъ*, *vzdariti*, *vznoslivъ*, *vshuliti*, *vçeladiti*, *gaidadъ*, *glubiti*, *gnapêovъ*, *diotrefisъ*, *dlъgovêčanъ*, *dobrovolenie*, *domovnikъ*, *dosaditelno*, *dotrêpêti*, *doçuti*, *druçiti*, *drъžitelъ*, *drêmati*, *dvoica*, *dvosatnъ*, *edinstvê*,

⁴ Od čega dva vlastita imena: *abgatai* i *agviliniê*.

⁵ Od kojih su sedam posvojni/odnosni pridjevi izvedeni od vlastitih imena: *abnerovъ*, *adoniaevъ*, *apolonievъ*, *askalonskъ*, *beliêlovъ*, *veniêminskъ* i *eliudovъ*.

⁶ Teško je odrediti točan broj riječi s malim brojem potvrda u Rječniku zbog toga što nema jasnog mjerila za to što je mali broj potvrda. Oznakom *Exh.* obilježene su riječi koje se pojavljuju na deset ili manje mjesta u tekstovima. Usp. Rječnik 2000:XV. Među njima neke doista imaju deset ili manje od deset potvrda, a neke su potvrđene na deset mjesta u tekstovima koji se pojavljuju u većem broju spomenika, tako da katkad zapravo imaju i nekoliko desetaka potvrda, što zasigurno nije mali broj.

*enohovъ, enosovъ, ezamelъ,*⁷ *žlotъ, zapečativati, zaplêtati.*⁸ Dvadeset i sedam je riječi koje u *Rječniku* imaju samo dvije potvrde: *veličnê, velъ, vzbêlêvati, vzdêždati, vivesti, vihoditi, vinograždaninъ, vipluti, vitrъgnuti, vodotrudanъ, voinskъ, vspluti, galatiê, glasno, gorazdstvo, gorêtelno, daždevanъ, dobrovolstvo, dohoditi, dromedarъ, drugdê, druženie, eklisiêstikъ, elamskъ, eliokaskъ, zavorъ, zazorъ.* Osim navedenih, u *II. beramskom brevijaru* pojavljuje se pedeset i pet riječi koje su u *Rječniku* potvrđene samo na jednom tekstovnom mjestu, ali u više spomenika, tako da je broj njihovih potvrda različit i varira između tri i četrnaest.⁹ Ukupno pedeset i tri riječi koje se pojavljuju u našem *Brevijaru* potvrđeno je u *Rječniku* na dva tekstovna mjesta, a imaju više od dvije potvrde. Broj njihovih potvrda varira između tri i trinaest.¹⁰ Od riječi koje su u *Rječniku* potvrđene samo na tri tekstovna mjesta u *II. beramskom brevijaru* zabilježena je pedeset i jedna. Broj njihovih stvarnih potvrda također varira između tri i osamnaest.¹¹ Od riječi koje su potvrđene na četiri tekstovna mjesta najčešća je riječ *židovstvo* koja ima ukupno dvadeset tri potvrde, a od onih koje su potvrđene na pet mjesta imenica *žrêbacъ* sa sedamnaest potvrda.

Vrijedne su pozornosti i one riječi koje u *Brevijaru* imaju nešto drukčiji oblik od onoga u *Rječniku*. Ime judejskoga svećenika, učitelja Ptolomeja VI. pojavljuje se u *Rječniku* s dvojnomo natuknicom *aristovuilъ, aristobulъ,* a u *2. beramskom brevijaru* oblik *aristobolъ* koji, prema latinskom obliku imena *Aristobolus*, ima o umjesto u.¹² Grčka posuđenica sa značenjem 'besmrtn'

⁷ Oblik je potvrđen samo u *2. novljanskom brevijaru* (235d). Riječ je o inačici imena *erusalimъ*, na čiju se natuknicu i upućuje u *Rječniku*. Usp. *Rječnik* 2015:460. Nažalost, oblik pod tom natuknicom nije naveden kao primjer, niti kao inačica. Usp. *Rječnik* 2015:508–509.

⁸ Ime samarijskog grada Dotaina potvrđeno je u našem brevijaru u obliku *dotailъ*. Taj oblik potvrđen je samo jednom u *Rječniku*, u vatikanskom brevijaru *Illirico* 5 (209a), ali *Rječnik* osim toga ima još četiri potvrde u obliku *dotaimъ* i šest potvrda u obliku *dotanъ*. Usp. *Rječnik* 2015:350–351.

⁹ Ukupno tri potvrde imaju riječi: *vladičaskъ, vlaženie, vshodnica, vsprêčavati, vstočanъ, vzboritelno, vzbožanъ, vzdatelъ, vzvirati, vêšala, galdisъ, grivna, gurêlъ, darievъ, dekapoli, dočestiti, edesa, esuri, eupatorъ, žalо i žestočastvoie*. Četrnaest potvrda ima samo riječ *voženie*. Iza nje slijede *vznadêti* s trinaest i *emmausъ* s deset potvrda. Sve ostale riječi imaju manje od deset potvrda.

¹⁰ Tri potvrde imaju: *vinograždaninъ, vipluti, viti, vlbhovanie, vskončanie, vtêlesniti, galataskъ, gromada, dosaditelъ, dvodušanъ, žlbkostъ,* a trinaest potvrda: *vskrvêti* i *žiznodavacъ*.

¹¹ Tripot su potvrđene riječi: *vzdušati, vzvêsiti, gnesti* i *gorkostъ*. Treba spomenuti da su sve tri potvrde riječi *vzvêsiti* iz *Frašćiceva psaltira* i to iz komentara na psalme. Osamnaest potvrda ima glagol *zapadati*, sedamnaest glagol *vmêšati*, a šesnaest glagoli *vglubiti* i *vsproročstvovati*.

¹² U grčkom ime ima oblik Αριστόβουλος.

potvrđena je u *Rječniku* u oblicima *atanatosь* i *atanatomь*, a u *Brevijaru* se pojavljuje kao *atanatonь*. Etnik koji u *Rječniku* ima dvojnju natuknicu *asurii*, *asurêi* zabilježen je u obliku *ausêrêi*. Ime jednoga od sedam eunuha perzijskoga kralja Asvera (Ahasvera) potvrđeno je u *Rječniku* na jednom mjestu (Est 1,10) u obliku *bazatu*,¹³ s potvrdom iz četiri brevijara, a u *Brevijaru* se pojavljuje kao *bazatanu*. Ime grada Hamata, koji se spominje u *Knjizi proroka Izaije* (10,9), u rječničkoj građi ima oblik *êmat'*, a u *Brevijaru* je potvrđeno kao *atatь*. U istom je stihu u imenu grada Karkemiša ispušteno početno *k*, tako da ima oblik *arkamь*, a ne *karkamь*, kao u rječničkoj građi. Imenici *bolšina* 'boljitak, bolje stanje' pisar je na listu 136a u *Brevijaru* pretvorio u *bolčina*.¹⁴ Isto se tako prema posvojnomo pridjevu *godoilevь* (dat. *godoilevu*) na listu 260d pojavljuje lik *goidolovu* koji treba normalizirati kao *goidolovь*. Etnik Elamiti normaliziran je u *Rječniku* kao *elamitêni*, *-nь* m. pl., a u *Brevijaru* se pojavljuje nominativni oblik *elamitei* (168c) koji se ne može svesti na tu natuknicu. Za Esteru su u *Rječniku* potvrđeni samo primjeri koji zahtijevaju natuknicu *estorь* ili *estora*, dok se u brevijaru pojavljuje i nominativni oblik *esterь* (247b, 247d, 248a) koji pretpostavlja natuknicu *s e* umjesto *o*.

Osim riječi koje zahtijevaju nešto drukčiju natuknicu od one u *Rječniku*, ima i riječi koje upućuju na modifikaciju podataka u postojećoj natuknici. Takav je slučaj primjerice s imenom grada Diospola. To se ime pojavljuje u brevijarskoj službi na dan sv. Jurja, a u *Rječniku* je normalizirano kao *diospolь*, *-a* m. Kao ilustracija naveden je primjer iz *II. novljanskog brevijara* (413d) *v persidê gradê diospoli* s varijantama *dios'polê* iz *1. beramskog (ljubljangskog) brevijara* (41c) i *disipoli* iz *Pašmanskog brevijara* (207d). *Drugi beramski brevijar* (34a) ima na tom mjestu primjer *ot per'sici grada dios'poli* koji pokazuje da je riječ o indeklinabilnom obliku toga imena, što najvjerojatnije vrijedi i za primjer iz *II. novljanskog brevijara*, a to znači da je rječničku natuknicu potrebno modificirati.

4. Zaključak

Usporedba popisa rječničkih natuknica koji je dobiven digitalizacijom prvog dijela *II. beramskog (ljubljangskog) brevijara* s prva dva sveska *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* pokazala je da uključivanje novih izvora u obzor razmatranja obogaćuje rječnički fond hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika novim riječima. Razložno je naime pretpostaviti, kao što je već za kanonske starocrkvenoslavenske tekstove utvrdila Ralja Mihajlovna Cejtin (1986:47), da nema rukopisa, osim možda malih fra-

¹³ Natuknica je *bazatь*.

¹⁴ Imenica je potvrđena u akuzativnom obliku *na bol'činu*.

gmenata, u kojima ne bi bilo riječi koje se pojavljuju samo u njima. Pokazalo se također da su dobar dio tih novih riječi zapravo izvedenice od riječi koje postoje u *Rječniku* ili od osnova/korijena koji su u *Rječniku* zastupljeni drugim izvedenicama. Usporedba je iznjedrila i dodatne potvrde nekih riječi koje su u rječničkom korpusu jednokratnice ili su bile potvrđene malim brojem primjera. Neke su od njih važne za leksikografsku obradu hrvatskoglagoljskih tekstova i zbog toga što omogućuju dodatno preciziranje ili zahtijevaju djelomičnu preinaku natuknica kakve su uspostavljene u *Rječniku*.

Zbog svega navedenog smatram da *II. beramski brevijar* treba uključiti u rječnički korpus pri izradi daljnjih svezaka *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Tekst je računalno obrađen, pa njegovo uključenje ne zahtijeva nikakve dodatne pregradnje osim završne obrade pojedinih riječi. U planu je Znanstvenoga centra izvrsnosti, nakon *II. beramskoga brevijara*, računalna obrada i ostalih kodeksa koji potječu iz Berma, a valja se nadati da će se time započeto stvaranje računalnoga korpusa hrvatskoglagoljskih tekstova nastaviti i nakon toga, sve dok jednoga dana u njega ne budu uključeni svi poznati nam spomenici. I ti novi spomenici mogu se, kada budu računalno obrađeni, uključivati u rječnički korpus sve do završetka *Rječnika*. One riječi u njima koje nisu potvrđene u ranije obrađenim svescima *Rječnika* ili koje obogaćuju obrađene riječi s malim brojem primjera novim potvrdama mogu biti uključene ako se ikad budu radile dopune *Rječniku*. Tako bismo jednoga dana mogli dobiti potpunu sliku rječničkoga blaga hrvatskoglagoljskih tekstova pisanih hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom.

Literatura

- Cejtlin, Ralja Mihajlovna. 1986. *Leksika drevne bolgarskih rukopisej X–XI vv.* Sofija: Izdatel'stvo Bolgarskoj akademii nauk.
- Gadžijeva, Sofija; Ana Kovačević; Milan Mihaljević; Sandra Požar; Johannes Reinhart; Marinka Šimić; Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada — Staroslavenski institut.
- Mihaljević, Milan. 2011. Bilješke o jeziku Drugoga beramskoga brevijara. *Tabula* 9. Pula. 126–139.
- Milčetić, Ivan. 1910. Hrvatska glagoljska bibliografija: I. dio. Opisi rukopisa. *Starine* 33. Zagreb.
- Nazor, Anica. 1996. O slovaru horvatsko-glagoličeskoj redakcii obščeslavjanskogo literaturnogo (cerkovnoslavjanskogo) jazyka. *Voprosy jazyko-*

- znanija, 15. Moskva. 99–105.
- Nazor, Anica. 2008. Rječnik crkvenoslavenskoga jezika iniciran na IV. međunarodnom slavističkom kongresu u Moskvi 1958. godine. *Referati hrvatskih sudionica i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10. – 16. rujna 2008.)*. Marko Samardžija (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 65–82.
- Rječnik. 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. I. svezak: a¹ – vrêdb.* Zagreb: Staroslavenski institut, XLVIII + 576 str.
- Rječnik. 2015. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. II. svezak: vrêdbno¹ – zapovêdnica*. Zagreb: Staroslavenski institut, 640 str.
- Vajs, Josef. 1910. *Nejstarší breviář chroatsko-hlaholský*. Praha: Nákladem Král. české společnosti náuk.
- Vukoja, Vida. 2012. O korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* i njegovu odnosu prema korpusima hrvatskoga jezika. *Filologija* 59. Zagreb. 207–229.

Lexicon of the *Second Beram Breviary* in Comparison with the *Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic*

Abstract

The author compares the list of lexicon entries obtained by the digitalization of the *Second Beram Breviary* with the first two volumes of the *Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic*. Special attention is given to words which are missing from the *Dictionary*, as well as to those which are represented by a limited number of examples. The comparison is interesting for a number of reasons. Since the excerption of the dictionary corpus was not exhaustive, but selective, it is a kind of test of the representative quality of the *Dictionary*. On the other hand, it shows to what extent the inclusion of new documents (codices) enriches the dictionary corpus of the Croatian Church Slavonic language and whether there is a need for the compilation of the supplementary volume after the completion of the *Dictionary*.

Ključne riječi: leksik, II. beramski brevijar, Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije

Keywords: lexicon, *Second Beram Breviary*, *Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic*

